

Дејан В. Поповић

Ваљево

dejan.popovic0@gmail.com

АУСТРИЈСКИ ДЕТЕКТИВ АЛБЕРТ ГАЈГЕР И ЊЕГОВА АКТИВНОСТ У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

– судски спорови након рата –

Апстракт: У раду се говори о животу, ратним активностима, као и о судским процесима након рата везаним за име Алберта Гајгера, који је већину Првог светског рата провео као детектив службујући при Генералном Гувернману за Србију. Приказане су његове ратне делатности у тамнавском и ваљевском крају у време окупације, као и откривена тајна документација која га је одвела у притвор, где је оптужен за издају народних интереса. Дата је и делатност послератних судова Краљевине СХС, а у епилогу и прекид судског процеса.

Кључне речи: Алберт Гајгер, Јохан Гајгер, трговачки агент, питање држављанства, Гувернман, детектив, крај рата, судски спорови, ослобађајућа пресуда

По успостављању српских власти у децембру 1918. године на територији новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту Краљевине СХС), отпочело се са судским процесима против лица за које се сматрало да су у светском рату учествовала у делима против народа и државе. Услед огромног броја тужби за сарадњу са непријатељем, Министарство правде донело је већи број депеша, а Привремено народно представништво (ПНП) усвајало је законе који су се тицали ислеђења свих кривичних дела која су се тицала служења непријатељу у рату и издаје народних интереса. Бројни од поменутих судских процеса вођени пред домаћим судовима против појединаца који су радили у корист аустроугарских окупационих власти били су веома мучни и дуготрајни, а многи су због тадашњих законских

прописа били и недоказиви. У наредним редовима даћемо приказ суђења човеку сумњиве прошлости – Алберту Гајгеру, који је већи део рата провео у тајној аустријској служби, као аустријски детектив¹.

Алберт (Аца) Гајгер рођен је 1883. године у Београду, од оца Јохана и мајке Немице, непознатог порекла, родом из Панчева. Имао је два старија брата: Емериха и Војина.² Албертови родитељи потицали су из села Глогоња (код Панчева), где су имали и земљишни посед. Овај посед Јохан Гајгер је наследио од свог деде, који се у доба цара Јозефа II населио из Баварске, где је раније живео, у Банат. Јохан и његова супруга, вођени трговачким послом, населили су се 1873. године у Београд, где су и изродили децу. Становали су на Теразијама, у старој згради која је касније срушена и на њеном месту изграђен је Теразијски дом (Дом анкера). Након тога, крајем века, породица је под кирију узела стан у улици Краља Милана бр. 7, чији је власник био Спасоје Стефановић. Јохан Гајгер држао је на Теразијама радњу луксузне робе у којој је пазарила тадашња имућнија београдска клијентела. Алберт је до 1900. године живео у Београду и учио трговачки позив од свог оца, а потом је отишао код брата у Беч, где је пробавио неколико месеци, да би крајем исте године отпутовао за Минхен и тамо провео скоро годину дана. Убрзо је Алберт постао светски путник: у дужем или краћем времену живео је у Лајпцигу, Берлину, Хамбургу, Бремену, Келну. Најдуже се задржао у Келну, где је изучио занат механичара. Након Келна, Гајгер је живео једно време у Холандији, па је отишао у Белгију, где је у градовима Бриселу и Анверсу провео око пет година, бавећи се механичарским послом, а потом и трговином. Из Белгије, Гајгер се поново враћа у Немачку, где проводи наредне три године, а потом се крајем 1911. године враћа у Београд. У Београду је од аустроугарског конзулата Гајгер добио путни трговачки лист за Босну и Херцеговину, Бугарску, Грчку и Румунију, где ће наредне

¹ О аустроугарским безбедносним службама, као и о тајној полицији за време окупације Србије (1915-1918), у српској историографији релативно се мало писало, делом и због чињенице да је мало историјских извора из овог периода преостало; већином су уништени – нап. аут.

² Брат Војин се почетком 20. века населио у град Вуковар, где се бавио трговачким послом. Име и порекло њихове мајке нисмо нашли у списима – нап. аут.

године до Првог светског рата провести као трговачки агент у породичној фирми коју је водио његов отац Јохан Гајгер³.

Јохан Гајгер је у доба Анексионе кризе (1908-1909) у више наврата узимао *Објаву* за одлазак и повратак у Земун од кварта теразијског управе града Београда ради подизања пакета и робе са земунске поште, када иста није долазила у Београд и када су две државе биле у трговинском рату.

Јохан Гајгер је плаћао порез у Београду, а државне власти су му редовно издавале пореске књижице за трговачку радњу коју је држао на Теразијама. Алберт Гајгер је задужен порезом у Београду од краја 1912. године, али до почетка Првог светског рата није исплатио ниједну рату пореза.

Алберт је био личност спорне националности: рођен у Београду, а именом и пореклом Немац настањен у Аустроугарској, водио је послове по балканским државама. По својој изјави датој кварту теразијске управе града Београда од октобра 1919. године, у Србији није излазио на изборе, јер га политика није интересовала, а није био уверен да је био заведен у тадашње гласачке спискове. Јула 1914. године попунио је пријаву београдској општини за упис у гласачке спискове, у време парламентарних избора у Србији, али је није предао због ратних околности.

С обзиром на то да је тврдио да је аустроугарски грађанин, а без ваљаних папира, у кривичним испитима против њега у поратним годинама пред српским судовима тврдио је да није служио у аустроугарској војсци, те да се никада није јављао њеним војним властима нити су га исте сматрале за војног бегунца 1914. и 1915. године, што би законски свакако морало да буде да је био држављанин Угарске, Аустрије или неког другог дела Монархије (аустроугарско држављанство у класичном смислу није постојало, него само поданство Хабзбуршкој царевини)⁴.

³ Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту МИАВ), Фонд: Окружни суд (у даљем тексту ОС), 1920. година, неинвентарисана грађа, зав. под бр. 1018. Алберт Гајгер био је римокатоличке вере и полиглота; говорио је као матерње немачки и српски, затим, француски и румунски, а служио се бугарским и грчким језиком У судским процесима подигнутим против њега 1919. године стоји да је неосуђиван, материјално обезбеђен, неочењен, средњег стаса, плавих очију и светле косе – нап. аут.

⁴ Аустроугарска царевина је била сложена држава у којој се објава или путовница (нека врста пасоша) добијала и потом оверавала у оном делу царевине.

Постојало је интернационално политичко-административно држављанство између сваке од крунских земаља. Компликована мрежа држављанстава покривала је целу државну територију, али није нужно формирала аустроугарско држављанство⁵. Овоме треба да се дода да је цар Франц Јозеф непосредно пре рата амнестирао све војне бегунце, који би се вратили у Двојну монархију. Почетак рата у јулу 1914. године донео је интернирање непријатељских поданика на тлу Краљевине Србије. Јохан и Емерих Гајгер су у првим данима рата покушали да од теразијског кварта издејствују српско поданство за целу породицу, али нису добили никакво решење због престанка рада државних органа. Породица је у току 1915. године интернирана прво у Београду, а потом је, због ратних околности одведена на југ, у село Ражањ крај Ниша. Алберт је добивши радна документа од српске државе отишао у Ниш да заради нешто новца за породицу, јер је породица у ратним околностима, оставши без трговачке радње и пословних контаката, нагло осиромашила. У Нишу је радио у посластичарској радњи Франца Куглера у просторијама кафана „Смедерево“⁶. По објави рата Србији од стране Бугарске 1915. године, напустио је посластичарски посао и град Ниш

вине у ком би се појединац регистровао или радио; важила је 30 дана до шест месеци. Стога у путовницама су се налазили печати аустријског, угарског (мађарског), чешког, босанско-херцеговачког или неког другог државног апарата (с тим што је статус Босне и Херцеговине у унитарној држави више наликовао статусу колоније). Сви печаци су били једнакоправни и важећи. Држављанство у Двојној монархији није представљало појам у савременом смислу речи, већ је битисало на трансационалном региону, заједничкој историји, заједничкој интегрисаности, заједничким културним обрасцима, сличношћу обичаја и др. Непобитна је чињеница да је централна власт у Бечу лимитирала регионалну моћ појединих области стварајући нове административне јединице, са различитим законодавством, које су контролисане ауторитетом хабзбуршке државе. Први помен објаве (путовнице) у Гајгеровим документима је из 1914. године. Да ли је исти имао раније путовницу којом је путовао Европом или је био апатрид, није објашњено у накнадном судском поступку – нап. аут.

⁵ О питању аустроугарског држављанства вид. текст: Andrea Komplosy (University of Vienna), Habsburg Borderlands: A Comparative Perspective, XIV International Economic History Congress, Helsinki, Finland, 21-25, 2006.

⁶ Године 1919. Франц Куглер отворио је велику посластичарску радњу у Будимпешти – нап. аут.

и отишао је у Ражањ, где су му били интернирани родитељи⁷. При повлачењу српске војске крајем 1915. године повело га је са собом начелство среза ражањског (начелник Спасић из Врања) до Приштине, где је Гајгер отпуштен да иде куд хоће. Убрзо су у Приштину ушли Немци, а Гајгер је од њиховог заповедника добио *објаву* за град Ниш, одакле га је аустроугарски конзулат пустио у Ражањ да посети родитеље. У Ражњу је наишао на баварски пук, са којим је добровољно пошао као тумач, под условом да немачки ађутант у Нишу извести аустроугарски конзулат да је Гајгер на служби при дотичном пуку. Тако је Гајгер са пуком К.В. „Infanterie Leibregiment“ преко Ниша, Врања и Скопља отишао до Велеса, где ће службовати око пола године. С обзиром на то да је овај пук у међувремену добио прекоманду на француски фронт, а пошто командантура пука није имала одобрење да поведе Гајгера са собом, то су га, по његовој молби, оставили у служби при немачкој команди у Велесу. Априла 1916. године послат је на службу у своју команду (29. пешадијски пук) у Велики Бечкерек, али се он тамо није дуго задржао већ се примио службе у београдском Губернерству, које га је упутило натпоручнику Витману⁸. Поручник Клобучарић га је потом упутио у Ваљево генералштабном мајору Кованди да се јави. Мајор Кованда у то време био је начелник политичке полиције за округ ваљевски, па пошто је мало било адекватног кадра, Гајгер је примљен за детектива, а Губернерство му је издало писмену наредбу и сву потребну документацију. Гајгер је прихватио понуђену му аустроугарску службу, јер се није заносио идејом да буде послат на фронт.

Политичка полиција у окупираној Србији била је део аустроугарског Евиденцбироа (Evidencesbyro) и имала је задатак да при-

⁷ Том приликом Гајгер је од српских власти добио *Објаву* у којој се наводи да је овом аустроугарском поданику дозвољено да се врати у Ражањ, где су му били интернирани родитељи. Исти је имао ограничено кретање између Ниша и Ражња, а пут између једног и другог места могао је трајати највише три дана. Ако би се именовани, чак и са овом објавом нашао у неком другом месту, а без нарочитог другог одобрења, имао би се одмах интернирати као аустроугарски поданик. У Ражњу имао је обавезу свакодневног јављања месној полицијској власти.

⁸ О шефу београдске полиције у доба окупације Витману вид. Божица Б. Младеновић, „Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916 до 1918 године“, стр. 70, 209, 224, Београд, 2000.

купља податке политичког, безбедносног, економског и војног карактера⁹. У аустроугарској окупационој зони оваквом делатношћу бавило се Политичко одељење Војног генералног Гувернмана за Србију, које се састојало од обавештајног и полицијског одсека. Своје канцеларије тајна полиција је имала код Окружног заповедништва. Она је путем војних и грађанских наредби окупационих власти установљавала политичке кривице појединаца и одлучивала да ли је потребно да се неко уклони или остави. Године 1915. одељење тајне полиције у ваљевском округу потпадало је под власт Окружног Комаданта, а одељење се звало *Kundschaft – Stell*. Свака одрасла личност имала је код одељења шпијунаже свој картон¹⁰. По окупацији Србије, по мишљењу тајне полиције требало је интернирати и уклонити све виђеније Србе, да народ не побуне. Такво мишљење заступали су Окружни Заповедник пуковник Мориц Срнак и шеф тајне полиције мајор Кованда. С обзиром на Гајгерове квалификације, као и знање језика, окупационим властима он је више користио у тајној служби него са пушком у руци.

По сопственом признању, Гајгеру аустроугарске власти никада нису узимале за зло што није служио у њиховој војсци, нити га је ко за то питао. Априла 1916. послат је на Уб, где је све до децембра месеца исте године обављао посао детективски и прикупљао податке са терена. У својим потоњим изјавама пред судом категорички је тврдио да у доба своје службе у тамнавском срезу није никога проказао. Међутим, овај исказ тешко је доказив, јер су многи утицајни људи тога краја у то време доспели у интернацију по бројним логорима Двојне монархије.¹¹ Гајгер је имао задатак да прикупља податке са терена, а сазнања о непријатељском понашању појединих лица добијао је преко окупаторских

⁹ Евиденцбиро је била безбедносно-информациона институција Аустроугарске, са великим бројем службеника (агената) на терену. Иста је имала своје резиденуре у Београду, Неготину и Нишу – нап. аут.

¹⁰ Прота Слободан Костић, Српска црква у округу ваљевском за време окупације 1915-1918 године, стр. 28-35, Темишвар, 1925.

¹¹ Један од тих људи био је и бргулски прота Милутин Поповић, који је интерниран у логор Нежидер септембра 1916. године. Иследник проте био је Гајгер, који је имао великих овлашћења – вид. и Дејан В. Поповић, „Тамнавски прота Милутин М. Поповић у вихору Првог светског рата“, Гласник МИАВ-а бр.54, Ваљево, 2020.

жандармеријских локалних постаја и повереника-доушника (конфидента). Конфиденте није бирала ни постављала окупациона власт, већ је сваки детектив имао овлашћења да сам нађе конфидента и помоћнике међу грађанима, које је бирао по свом укусу. Ови конфиденти и њихови помоћници били су обично из трговачког сталежа или су били аустрофили; окупационе власти су грађане придобијале за овај посао израђујући им дозволе за слободно кретање по граду, срезу, округу или ван округа. Оваква лица имала су заштиту од интернирања, повластице за продају монополисаних предмета и лично богаћење, за печење ракије и пекмеза¹². По окупационим законима детектив је имао право да по дојави, за поједине крупније услуге и значајније доставе награди потказивача (конфидента) и новчано до 100 круна, али је у том случају детектив морао узети од овога потписану признаницу на исплаћену му награду ради оправдања трошкова. Гајгер је у својим каснијим судским сведочењима изјављивао да у тамнавском крају није имао својих повереника, нити су му у детективском послу требали, јер је он сам као бивши трговачки путник (агент) добро познавао крај и у свакој прилици је био добро информисан од својих трговачких партнера и познаника који при том и нису знали да је он аустријски детектив.¹³ Међутим, ова констатација тешко да је била тачна, јер је морао да има људе око себе који су га обавештавали о субверзивним и непријатељским активностима и разним појавама на терену који су били политичке или војне природе. Истина је да је Гајгер свој посао заснивао на тајности; необично за једног Немца, врло мало је записивао шта је чинио, па је већи број интернација и притварања осумњичених прошао скоро неопажено. Међу народом тамнавског краја помињало се његово познанство са велетрговцем са Уба Јаковом Паунковићем, који је касније прешао у конфидентску службу. Касније, да би спасао себе, Паунковић је предао неколико докумената српским судским властима и на посредан начин оптуживао Гајгера за непријатељски рад против народа и државе.

¹² О конфидентима, војним лиферантима и ратним профитерима вид. Божица Младеновић, „Породица у Србији у Првом светском рату“, стр. 78, Историјски институт, Београд, 2006.

¹³ МИАВ, ОС, 1920. година, зав. под. бр. 1030

Политичка полиција, при којој је радио Гајгер, није се тичала само криминалних делатности, већ је имала и задатак да проналази лица и елементе који су радили против интереса Аустро-Угарске, њене безбедности и владавине. Њени органи – детективи имали су задатак да будно мотре како на српске грађане, тако и на официре и војнике саме Монархије (посебно српског порекла). Пријаве које су писане против таквих лица слате су у Београд, да их потврде више инстанце¹⁴. Ова политичка полиција, која је радила у строгој тајности и била одвојена од народа имала је по једног детектива за сваки срез: до децембра 1916. године, за варош Ваљево и срез ваљевски детектив је био Ђока Хубеј, а до априла 1918. године тај посао обављао је Алберт Гајгер. За срез колубарски окупатор је поставио за детектива Бела Вајс Граса, јеврејског трговца из Футога; за подгорски крај детектив је био Ђока Вунетић, а од децембра 1916. године за тамнавски и посавски срез детектив је био Коста Стејић.

У јесен 1916. године, у својству детектива Гајгер је прегледан на лекарској комисији и означен као способан за борца, али је у међувремену, Гувернерство израдило код Врховне команде ослобођење, јер је исти био потребнији на детективској дужности.

Децембра 1916. године Гајгер је премештен у службу при канцеларији „извештајног официра политичке полиције у Ваљеву“, где је остао до априла 1918. године, са месечном платом од 450 круна. У каснијим судским списима поново се помињао Гајгер да је у својству детектива интернирао више лица српске националности у логоре.¹⁵ У свом сведочењу он је истицао да је у време службовања у канцеларији у Ваљеву водио деловодник и издавао легитимације свим интернираним лицима која су се враћала кући. Са грађанством није имао ближег додира, сем у случајевима кад је добијао налог да иде у Општину, а по потреби и у место да се распита код својих људи о дотичном лицу.¹⁶ Лично

¹⁴ ОС, 1920. година, пр. бр. 345/13. Обично је то била Крајскомадантура у Београду – нап. аут. О детективима и њиховом раду на терену вид. Божица Б. Младеновић, поменуто дело, стр. 182-192 и 221-222.

¹⁵ Иследни органи знали су за најмање четири случаја интернирања српских грађана које је Гајгер својим потписом оверио; оптужени није ни крио ове чињенице, него их је сам изрекао у иследном процесу – нап. аут

¹⁶ О специфичности паралелних друштава на тлу Гувермана у доба окупације вид. Божица Б. Младеновић, наведено дело, стр. 40-60.

се старао да сви неподобни и сумњиви елементи буду испитани, а осумњичене је упућивао у ваљевски логор, тзв. топовске шупе, састављене од дрвених барака и металне бодљикаве жице, окружену стражарима да не би неко од ухапшеника побегао.

Сарадња са аустројском тајном полицијом у Ваљеву приписивана је Димитрију Милићу, председнику ратне ваљевске општине, Милутину Дојчиновићу, кафеџији из Ваљева, Милошу Николићу, трговцу и још шест грађана; поменути су 1917. године од окупатора добили концесију за продају монополисаних роба у конзорцијуму „Дојчиновић и Компанија“¹⁷. Сам Милутин Дојчиновић је у званичним актима аустроугарских власти пронађених у архиви бившег аустроугарског гувернмана у Београду означаван као повереник-конфидент извештајне станице у Ваљеву, врло поуздан човек, пријатељ монархије који је „извештајној станици учинио врло добре услуге“, које су тицале и давања података о појединим грађанима и приликама у ваљевском срезу. На тај начин ови повереници сарадници тајне полиције имали су могућност да дају доставу о појединим српским грађанима окупационим службама, које су затим хапсиле, мучиле по затворима, интернирале и вешале становништво. Дојчиновић и Гајгер тесно су сарађивали; међутим, Гајгер као представник тајне полиције радио је у дубокој конспирацији, па готово и није оставио никакву документацију о сарадњи са ваљевским сарадницима и помагачима. Наравно, да је ово јако отежало после рата рад

¹⁷ ОС, 1921. година, зав.под. бр. 1235. У доба окупације постојало је више људи који су добили концесије за робу широке потрошње; један од њих био је ваљевски трговац Сабитај Конфино, који је добио повластицу за искључиву куповину јагђењих кожа и кожне галантерије у округу ваљевском. Исти је за потребе непријатеља набављао и испоручивао кожу преко Хајнриха Флајшера, трговца из Београда, угарског поданика преко Будимпеште и даље. Конфино је у више наврата уписао непријатељски ратни зајам у износу од 40.000 круна, чиме је у послератном вођеном кривичном поступку против њега пред ваљевским Првостепеним судом оптужен да је „помогао непријатељску војну силу против Србије, чији је поданик“. Димитрије Милић је, по наређењу окупационих власти тражио од Конфина да овај упише 40.000 круна зајма; Милутин Дојчиновић уписао је 6.000 круна а трговци Исак Вајбергер и Милутин Гођевац уписали су по 1000 круна зајма. Након рата Сабитај Конфино је стављен у притвор јер се огрешио о параграф 85 Казненог законика за дело служења непријатељу и непријатељској ратној сили – нап. аут.

нових судских органа Краљевине, које у недостатку доказа нису могли да оснаже кривичан поступак против Гајгера¹⁸.

У време службовања у Ваљево Гајгер је дао ухапсити извесног Светозара Ивановића, због уцене, и Симку Дикић, што се самовласно издавала за детектива и од сељака ваљевског краја измамљивала намирнице и новац. Изјављивао је да је оптужио извесне аустријске финансијере и официре, који су вршили изнуде и злоупотребе од српског народа. Констатује, да су га због свог поштења и ревности многи грађани Ваљева хвалили, па је то и био разлог да буде премештен из Ваљева.

Априла 1918. године Гајгер је премештен за Београд, а одатле у Крушевац и Врњачку Бању, одакле је крајем 1918. године одступао са аустроугарском војском до Новог Сада. Да остане у Београду није му дао отац Јохан који се плашио последица синовљеве службе при аустроугарским властима. Крајем исте године обрео се на породичном имању у Глоговцу крај Панчева. Обновивши старе трговачке везе и уз нешто уштеђевине, Гајгер је видео прилику да поново започне каријеру трговачког агента. Крај 1918. и почетак 1919. године затекао га је као трговачког путника који је из Земуна, Панчева, Вршца, Великог Бечкерека набављао разну робу становништву и постепено увећавао своје приходе.¹⁹

Јануара 1919. године Гајгер је од Управе теразијског кварта накратко лишен слободе: Управа града Београда је у свом акту поверљиво бр. 1686 од 28. јануара 1919. године прекинула судски процес против Алберта Гајгера, бившег аустријског детектива, због недостатка доказа, а на основу тачке 1. и 2. параграфа 29 Кривичног закона. За време ислеђења Гајгер је Управи поднео на увид детективску књижицу, коју је добио од београдског Гувернерства, *belassungsschein*, тј. исправу којом гувернерство наређује да се као полицајац ослободи сваке војне службе, као и карту за слободну возњу железницом и паробродом, коју је такође издало Гувернерство. У дијапозитиву текста стојало је да код београдске управе није постојала тужба да је за време окупације поменути учинио неко кривично дело за које би се про-

¹⁸ ОС, 1921. година, зав.под. бр. Ф-32-38/21 и Милорад Митрашиновић, Ваљевски крај у Првом светском рату 1914-1918, Глас Подриња (Подрињско-колубарски регион), стр. 161-180, Шабац, 1983.

¹⁹ Исто, зав.под.бр. 1037 и 17632

тив њега могла подићи оптужница, те да нема елемената за отпочињање било какве кривичне истраге. Београдска управа је дошла до докумената из београдског Гувермана у коме је стојало име Алберта Гајгера и у којима су стајали основни подаци о приступу Гајгера овој тајној окупационој служби.²⁰ Управа није постављала питање зашто је осумњичени Гајгер за држављанство написао да је „из Баната“.²¹ Фебруара месеца исте године Гајгер је пред теразијским кварталом пријавио место боравка (у улици краља Милана бр. 7), да је трговачки агент по занимању, рођен у Београду, да је из Баната, римокатоличке вере и да није ожењен.²² Један примерак поменутог решења Гајгер је узео за себе у случају лишавања слободе; том приликом наплаћена му је и такса од три динара, док се у међувремену и даље бавио трговачким послом.²³

Управа града Београда, квартал теразијски је 1. јула 1919. године ради обављања приватног посла одобрио Гајгеру путовање у Панчево и натраг до Београда. Поменути се морао јавити српској команди у Панчеву, а упутница је важила 30 дана.²⁴ Исто месеца допутовао је у Ваљево, где је куповао намештај од Аце Јездића, ваљевског трговца, продавао је луксузну текстилну робу из Баната и примио поруџбине лекова од апотеке Прикелмајер. У време ове посете Ваљево становао је у хотелу „Секулић“, а путовао је са Пером Меленцем и Вилијем Тмижићем, који су крајем

²⁰ Исто, зав.под бр. 1686. Акт о ослобађању Гајгера од било какве кривичне одговорности потписали су управник града Београда К. Туцаковић и деловођа Суда Јос. Стојановић – нап. аут.

²¹ Чиновници Управе града Београда овом приликом направили су велики превид. Због недостатка образованих службеника који су погинули у рату или су били у војним јединицама, држава је упошљавала службенике који нису били дорасли овој државној служби. Овде треба додати да је ово време стварања закона и прописа нове државе СХС, који у пракси још нису ступили на снагу, што је Гајгеру ишло на руку. На основу територијалне припадности, а не националне, Гајгер је добио сва могућа акта и дозволе и није имао никаквих проблема са српским државним властима ни по закону, ни у трговачким пословима све до септембра 1919. године. Гајгер је сва могућа документа од кварта теразијског добијао на прост захтев, без провере, без икаквог јемства или питања чији је поданик – нап. аут.

²² Исто, зав. под. бр. 383

²³ Исто, зав.под.бр.3128 – управа града Београда. Документ је верификован код Управе града Београда и носи датум 14. јуни 1919. године.

²⁴ Исто, зав.под.бр.3099

исте године држали посластичарницу у „Гранд“ хотелу у Ваљево. Други пут је долазио у Ваљево августа месеца исте године, када је куповао намештај и интересовао се за кућу у улици Чика-Љубиној бр. 29, а имао је намеру да купи један локал у строгом центру вароши у власништву трговца Ристе Топаловића.

Циљ пута у Ваљево је свакако била и посета вереници Мари Ђуковић, која је становала у вароши, у кући прекопута зграде Дивизије.²⁵ Гајгер се издавао за шармантног пословног човека, а Мару је упознао приликом службовања у Ваљево 1917. године, када се издавао за аустријског службеника. Венчање је требало да се обави, али је тих дана умрла Марина сестра, тако да је венчање отказано до даљњег. Гајгер је и овога пута, у лето 1919, обављао у Ваљево трговачке послове, а поново је одсео у хотелу „Секулић“.²⁶

Дана 21. септембра 1919. године иследном судији за град Ваљево и срезове ваљевски и подгорски доспело је писмо Драгољуба Милосављевића, управника поштанско-телеграфске станице у Мионици, у коме дотични Суду предаје три оригинална документа аустроугарских окупационих власти; у документима стоји да је Алберт Гајгер, родом из Београда, био у тајној окупационој служби агент-детектив. Међу грађанством ваљевске чаршије ширила се прича да је широм среза достављао људе, који су потом интернирани по бројним заробљеничким логорима Двојне монархије.²⁷ Окупациона документа изложена су на увид начелнику среза колубарског, па је уследила преписка између Начелства и иследног судије у Ваљево у којој се тражило да се према именованом отпочне са кривичном истрагом. Поменута документа, печатирана, потписао је Гајгер, датована су на 9. јун 1917. године и представљају званичан документ окупационих власти за интернирање Драгиње и Ане Нешковић. У међувремену, у време преписке Начелства среза колубарског и иследног судије Гајгер

²⁵ Када је и где била веридба Алберта Гајгера и Маре Ђуковић на основу архивских извора није познато – нап. аут.

²⁶ МИАВ, ОС, 1920. година, зав.под.бр.1030

²⁷ Пред ваљевским првостепеним Судом Гајгер је оптужен да је у време окупације интернирао Драгињу и Ану Нешковић, обе из Тодорина Дола. У достављеној документацији нађено је решење о интернирању ових лица, уз лични Гајгеров потпис – нап. аут.

in Valjevo
№ 345/13
Om
Meldung
Von den Bäuerinnen Nisković
Ana und Misković Draginja aus Todorina, zur
Zeit im Bezirksarrest. Habe ich folgenden weiteren.
Die Bäuerinnen geben an:
wanna Nisković's Tochter hat eine Heilerin früher
bekannt, die ihn noch bei dem Leben, wenn Lucia
war verstorben. Dieselbe hieß Mandolina Padosar-
djeric aus Todorina. Auch jetzt soll er sich oft
bei ihr aufhalten. Ferner wurden mir als
Heilerinnen Aleksic Darinka und Kovic Milena
beide aus Todorina bezeichnet. Kovic Milena
soll dem Richter Schrippe mit Bekleidung ge-
geben habe. Dieses wissen auch Padosarjeric
Kranka und Mihailo Petrovic aus Todorina da
sie es öffentlich erzählen. Sie beiden versichern
mir bei dem Heilerinnen. Kranka Padosarjeric ist
benachbart mit als Farmer in der Evidence geführt da
unter ist nicht viel besser.
Der genannte Anwalt sowie Krotan
aus Dacic ist bekannt dass diese Heiler
einen sind. aber sie wollen ihr Frauen sich
nicht so zu machen.
Krotan Tisin z. Zeit im Bez. Arrest ist
im ganzen Todorina des Niskovic. Die Bäuerinnen
geben an dass er alles weiss mit wem er
welche Rinde er viel erzählen.
Valjevo 9. April 1917
H. Blücher

Лејенда: анверс документија на немачком језику којим су интјерниране Драјиња и Ана Нешкових из Тодорина Дола (у њојшиису Алберти Гајгер) (Акт је писан налив-пером, писма су искрзана и делимично поцепана – нап. аут.)

је у Ваљеву купио кућу. Милосављевић је у службеној белешци Суду изјављивао да му је акта о поменутих активностима Гајгера предао трговац из Уба Јаков Паунковић, који је у ваљевској кафани „Посавина“ пред више сведока изјавио да „код себе под кључем има још много оваквих аката за цео округ ваљевски“.²⁸ Иследни судија је наложио да се преко надлежних власти поверљивим путем изврши детаљан претрес Паунковићеве куће и да се сва акта пронађу; у захтеву је тражено да се према свим достављачима и шпијунима отвори кривична истрага. У време писања ових аката ваљевског Суда, Управи града Београда је од виших инстанци наложено да хитно пронађе и стражарно спроведе Ацу Гајгера, трговачког агента, у притвор.²⁹

Из преписке Управе града Београда, иследног судије у Ваљеву и среског суда у Убу види се да су тражени на увид сви подаци о Гајгеру и његовим активностима у току рата, да ли је чинио насиље над народом, а срески суд у Убу добио је налог за претрес куће Јакова Паунковића, трговца, ради проналаска осталих исправа и достава лица која су интернирана.³⁰ Суд на Убу позвао је Паунковића на саслушање, али се адресант није могао наћи, па му ни позив није било могуће уручити.³¹ На основу поновљеног захтева иследног судије за град Ваљево и срезове ваљевски и подгорски од 24. септембра 1919. године, а на основу параграфа 73, 75 и 77 Кривичног судског поступ-

²⁸ МИАВ, ОС, 1920. година, пр. бр. 116. За Јакова Паунковића, трговца из Уба, се међу народом тамнавског краја причало да је за време рата био у аустријској тајној служби као конфидент код поменутог Гајгера и да се од тога веома окористио. Због умешаности у непријатељске активности, код Паунковића се врло вероватно увукао страх да пред законом не буде осуђен по параграфу 85 Кривичног законика као сарадник окупатора. Остаје нејасно зашто је поменуто Милосављевићу доставио документа – нап. аут.

²⁹ ОС, 1920. година, Управа града Београда, пов. бр. 1207. и ОС, 1920. година, пр. бр. 1014. У то време, Гајгер се из Ваљева упутио у Банат по трговачком послу. Гајгер је лишен слободе 18. октобра 1919. године, када се из Баната вратио у Београд, а по наредби Управника града Београда. Неколико дана касније стражарно је упућен у ваљевски притвор – нап. аут.

³⁰ ОС, 1920. година, пр. бр. 418. Иследне судије ваљевског Суда били су Светозар Стојановић и Тих. К. Гвозденовић – нап. аут.

³¹ Документ је заведен под 29. септембром 1919. године. Председник Суда тамнавског био је Ал. Манојловић – нап. аут.

ка, као и члана 15 Устава, захтевано је од Суда тамнавског да се хитно трговац Јаков Паунковић пронађе, да се изврши лични претрес, као и претрес стана и осталих објеката које је дотични имао у свом власништву. У случају проналаска таквих докумената, Суд ваљевски је налагао да се именованом иста одузму и одмах пошаљу на адресу иследног судије за град Ваљево. Паунковића су судски органи пронашли дана 7. октобра исте године, када је трговац примио решење Суда среза тамнавског.

Дана 10. октобра у присуству органа власти и сведока извршени су претрес куће, помоћних објеката и дућана Јакова Паунковића на Убу и том приликом није нађена никаква додатна документација из ратног периода.³²

Пред иследним судијом за град Ваљево дана 21. октобра 1919. године дао је изјаву Драгољуб Милосављевић, чиновник у ваљевској пошти. У изјави је стајало да је Милосављевић (који је до тада радио као управник телеграфско-телефонске станице у Мионици) дошао у Ваљево септембра месеца са породицом да тражи нови посао и стан. Том приликом навратио је у кафану „Посавина“, где је затекао Паунковића у друштву са Милорадом Томићем, писаром интендантуре Дринске дивизијске области, Љубом Хаџићем, трговцем из Уба и власником кафане, Драгомиром Стефановићем, кафеџијом из Ваљева и Милорадом Томићем, занатлијом из Сокобање. Милосављевић се придружио друштву, а у неком тренутку, водећи разговор о ратним временима, Паунковић је у присуству именованих предао Милосављевићу три акта, молећи да их овај преда капетану у Мионици или у Убу са образложењем да трговац није ни за једно поменуто дело крив. Остала документа, тврдио је Паунковић, налазила су се код њега, под кључем.³³

³² МИАВ, ОС, 1920. година, пр. бр. 938. Полицијском и судском увиђају у претресу куће присуствовали су сам Паунковић и сведоци Сретен Стојановић и Илија Станишић. Акт о претресу потписао је судија тамнавског среза Влад Јовчић – нап. аут.

³³ МИАВ, ОС, пр. бр. 988. Милосављевић и Паунковић су се објашњавали око Јовише Кондића, доказаног сарадника окупатора. Након Милосављевићевог исказа, иследни судија Светозар Стојановић је, на основу параграфа 85 Кривичног законика, наложио притвор за Јакова Паунковића – нап. аут.

Два дана касније (23. октобра), пред иследним судијом за Ваљево, а по кривици Јакова Паунковића и Алберта Гајгера, сведочио је трговац из Сокобање Милорад Томић. Он је изјавио да му није познато деловање Гајгера у току окупације, а за Паунковића је потврдио да је у кафани изнео нека писма, предао их Милосављевићу уз речи: „Ево ти, подај твоје капетану“.³⁴

Дана 25. октобра 1919. године Алберт Гајгер је давао свој исказ код иследног судије за град Ваљево о својим активностима за време Првог светског рата, а везане за 85 параграф Казненог закона.³⁵ Том приликом изјавио је да је за време окупације био у служби као детектив при политичком одељењу полиције београдског гувернерства за округ ваљевски, где је радио као детектив среза тамнавског, са седиштем у Убу, а потом као детектив вароши Ваљева и ваљевског округа. Упитан да ли познаје три акта која је Суд преко Јакова Паунковића добио, одговорио је да су то доставе које је он (Гајгер) лично потписао против Драгиње и Ане Нешковић, писане у канцеларији обавештајног одељка, а упућена заповедништву локалне жандармерије на надлежност. Наиме, ове две жене (на које су се и односили документи) биле су у затвору среског заповедништва, а по Гајгеровом налогу, стога што се њихов син, односно муж био одметнуо у шуму, па су због тога оне интерниране, када се Благоје није предао у одређеном року³⁶. Гајгер је упорно побијао став иследног судије да му је Јаков Паунковић, трговац из Уба био конфидент (поверилац). За Паунковића је говорио да га је упознао још док је радио као трговачки агент, а да га је као пријатеља често питао за појединце, који су тражили ослобођење од интернирања, за које је Паунковић увек давао добро мишљење, па су ови и ослобађани. Паунковић је, по исказу, у више наврата молио Гајгера и Иванчића да се

³⁴ Исто, пр. бр. 1000

³⁵ Гајгер је иследним властима објаснио да он нема везе са Адолфом Недићем (кога су српске власти такође гониле за непријатељско деловање у време Првог светског рата у Србији), кога је лично познавао и виђао у Вршцу, а након рата се склонио у Темишвар, где је био на служби у фабричком предграђу. На овом месту навешћемо да је један од пунктова Евиденциброа био у Темишвару – нап. аут.

³⁶ О женском друштву у Србији у време окупације и о проблематици жена које су интерниране вид. Божица Младеновић, „Породица у Србији у Првом светском рату“, стр. 13-14, 98-99, 110, 187, Историјски институт, Београд, 2006.

из логора, топовских шупа у Ваљево, многи људи отпусте кућама.³⁷ Гајгер је тврдио да никакве акте ни исправе није остављао код Паунковића, да овај није ни знао да је поменути Гајгер детектив. Документацију поднету Суду Паунковић је „нашао“ претурајући по згради Дринске дивизије кад се повукла аустроугарска војска из Ваљева у јесен 1918. године.

Дана 26. октобра 1919. године иследни судија за град Ваљево, на основу поднетих доказа и бројних ислеђења, потписао је акта из којих се потврђивало да је Алберт Гајгер у време окупације Србије ступио у службу аустроугарске полиције као детектив политичке полиције београдског гувернерства, и да је таквим својим деловањем помагао окупациону власт, уходио српске грађане и помагао непријатељске уходе, па се огресио о параграф 85 Казненог Законика. У својој одбрани Гајгер је наводио да му је све било слободно чинити, јер није био српски поданик, а истовремено је говорио да је рођен у Београду и ту годинама живео, што је стварало извесну контрадикторност. Иследни судија је наредио даљу истрагу по овом питању, па је на основу члана 9 Земаљског устава Краљевине Србије и параграфа 117, 127, 131, 131а, 131б, те параграфа 308-312 у заглављу акта Суд решио да се окривљени Алберт Гајгер стави у притвор при ваљевском Суду, све док ислеђење против њега траје.³⁸

Иследни судија за град Ваљево у писму Суду општине београдске од 28. октобра исте године тражио је уверење, односно извешће о следећим питањима:

1) да ли је Алберт (Аца) Гајгер, трговачки агент из Београда, са станом у улици Краља Милана бр. 7 био поданик – држављанин Краљевине Србије до рата и почетком рата?

2) да ли су Алберт (Аца) Гајгер и његов отац Јохан задужени порезом, на што и ако јесу да ли је исти плаћан?

3) Да ли имају непокретног имања у свом власништву или кога свога?

4) Да ли су исти били уведени у гласачке спискове пре рата и јесу ли уведени после рата?

³⁷ Поручник Иванчић, помиње се као обавештајни официр при Гувернерству, службовао једно време у ваљевском срезу – нап. аут.

³⁸ МИАВ, ОС, 1920. година, пр. бр. 1018

5) Да ли постоји у статистичком одељењу општине београдске пријава Алберта (Аце) Гајгера и оца му Јохана из доба Краљевине Србије?

6) Као чији држављани су исти пријављени?

7) Како је Алберту Гајгеру издаван путни лист (пасош) за иностранство приликом путовања истога у Белгију, Немачку, Бугарску, Грчку и Румунију?

8) Да ли су Алберт и отац му Јохан некад уписани у спискове војних обвезника?

9) Да ли има података у архиву тога Суда о тражењу српског држављанства породици Гајгер на почетку рата?

10) На који начин је Јохан Гајгер од кварта теразијског управе града Београда добијао *Објаве* за прелазак у Земун 1908. и 1909. године ради преноса робе са земунске поште у Србију?

Приликом саопштења решења о притвору иследног судије у Ваљево Алберт Гајгер је изразио лично незадовољство и упутио Суду жалбу у вези притвора те поновио да није српски поданик. Том приликом поднео је следеће доказе: решење Управе града Београда из јануара 1919. године, као и објаву и пријаву београдске полиције из фебруара исте године. Тврдио је да се у архиви Управе града Београда налази једна легитимација са натписом *Belassungeschein* (Беласунгешајн) у којој је означена регимента аустроугарске војске у којој је Гајгер служио. Гајгер је указивао да код куће, у Београду, у улици краља Милана бр. 7 поседује пасош и објаву коју је исти добио у Нишу, из октобра 1915. године, приликом објаве рата Бугарској у којој стоји да као интернирани аустроугарски поданик може да се врати у Ражањ, где су му били интернирани родитељи. Истицао је да пошто нема никакве тужбе против њега у току трајања рата, него само похвале српских грађана, затражио је од надлежних власти пуштање на слободу.³⁹

Иследни судија за град Ваљево је међутим, одбио Гајгеров захтев и продужио је притвор истом, по параграфу 85 Кривичног законика. Дозволио је давање нових исказа окривљеног у циљу истраге, као и позивање у Суд већег броја сведока.

³⁹ Исто, пр. бр. 1022. Гајгер је истражним органима понављао причу да је у рату стално чинио услуге српским грађанима, те је због тога од стране Гуввермана оптужен, кажњен, те премештен као србофил – нап. аут.

У ово време државни органи Краљевине СХС донели су већи број закона за ислеђивање оптужених по параграфу 85 и 85а Кривичног законика; сва дела злочинства и поступања из користољубља, као и отворено служење непријатељу и издаја народних интереса, ислеђивала су се по хитном поступку. Иако је након рата покренут велики број судских поступака против непријатељских дела окупатора и његових сарадника, треба да се истакне да нове државне власти нису могле адекватно да пред домаћим судовима процесуирају стране држављане, који најчешће нису потпадали под кривичну одговорност. Најчешће због неприменљивости закона над таквим лицима, судски процеси су у највећем броју случајева прекидани или су осумњичени осуђени по неком другом основу на мале затворске казне. Једно је било сасвим извесно – судити таквим људима био је дуг, неизвештан, скуп и напоран процес, а за злочине у рату се није могло ретроактивно судити. За добар део лица против којих су покренуте тужбе једноставно није било могуће применити српске законе у време док још није постојало унитарно законодавство нове државе. Зато је највише оспораван параграф 85 и 85а Казненог законика, којим је суђено за велеиздају, али само лицима држављанима Србије. Окривљеним лицима, страним држављанима, од којих су многи починили тешке злочине, кажњиве и по међународном праву (које је било у зачетку), могло се судити по другим основама, али у највећем броју случајева овакве судске истраге и одлуке обично су биле лако правно обориве, неадекватне, засноване на малом броју доказа, па су изазивале огромно незадовољство код заинтересованих страна.

Дана 30. октобра на адресу иследног судије за град Ваљево доспео је акт Суда општине београдске у коме је стајало да је поменути Гајгер био и да је и сада аустројски поданик, за доказ чега је исти у својој одбрани понео и факта. Београдски суд је истицао да је Гајгер, као аустроугарски поданик ослобођен сваке кривичне одговорности код Управе града Београда, као и да је исти уредно пријавио место боравка у кварту теразијском. По акту, дужност иследног судије у Ваљеву била је да сачека извештај надлежних власти да ли је Гајгер српски поданик или нечији други. У судском акту Управе тврдило се да је у овом сумњивом процесу у Ваљеву овдашњи судија прекорачио своја законска ов-

лашћења и запитало по којим основама је исти изнео претпоставку да је Гајгер српски поданик. Чињеница да је оптужени Гајгер рођен у Србији, да је живео један период живота у истој, да је плаћао порез, не мора неизоставно да буде доказ да је Гајгер српски држављанин. Београдски суд поменуо је и Гајгерову тужбу о лошим условима у којима се притвореник налазио. На основу члана 9 и 44 Устава и параграфа 131 Кривичног законика, Суд општине београдске поништио је претходно решење ваљевског иследног судије о притвору и препоручивао да се у свим приликама Устав и закони Краљевине Србије поштују, а да се осумњичени Гајгер одмах пусти на слободу.⁴⁰

Истога дана, иследни судија за град Ваљево и срезове ваљевски и подгорски продужио је притвор и наредио нову кривичну истрагу против окривљеног Алберта Гајгера из Београда. У акту је стајало да се при најезди непријатеља у 1915. години Гајгер добровољно ставио на расположење непријатељској војној сили, водио један пук баварске војске до југа Србије, да је служио немачком заповедништву у Велесу. У Београду, где га је Губернаторство примило, служио је у аустроугарској служби као детектив политичке полиције најпре у Убу, а потом и у Ваљеву при канцеларији *Nachrichten - Abtheilung* окружног заповедништва у Ваљеву. У свом огорчењу Суд је навео исказ Гајгеров у коме исти каже да „му није било забрањено служити непријатељима српства и Србије, а противу ове земље у којој се, по свом исказу родио, живео и засновао свој опстанак, у којој његови родитељи живе 46 година, уживајући све благодати као и синови ове земље, па и више од истих – будући окретнији, довитљивији, прилагоднији приликама мање савесни но они. Вели да му је све то било слободно чинити, јер није био држављанин (поданик) Краљевине Србије“.⁴¹ За доказ да није био држављанин Краљевине Србије

⁴⁰ Исто, пр. бр. 1038 и 17632. Осумњиченог Гајгера иследни судија града Ваљева није ослободио, него му је још и притвор продужио и наредио накнадни испит. Два суда убрзо су дошла у колизију: београдски суд је тражио прекид даљег ислеђења као непотребног и хитно ослобађање притвореника, уз опаску да ће у супротном иследни судија града Ваљева да одговара по закону. Из архивских докумената није нам познато да ли је Гајгер имао правне заступнике – нап. аут.

⁴¹ Исто, пр. бр. 1038.

и да још ни сада није, поднео је пријавну листу; међутим, листа је својеручно била написана, без печата надлежних власти. У истој Гајгер је као место рођења уписао Београд, а под ставком држављанство уписао је да је из Баната! Такође, приложио је Суду објаву кварта теразијског о месту боравка и допуштењу путовања у Војводину послом, као и решење Управе града Београда из јануара 1919. године да се против поменутог Гајгера не води судски спор нити било каква кривична истрага. Иследник ваљевског Суда је оспоравао поменути документа по више основа. Замерано је Управи што је иста пропустила да каже по чему она налази да је окривљени Гајгер баш аустријски поданик, на основу чега то закључује, који су докази о томе били пред њом.⁴² Пред Управом је од документације била Гајгерова детективска књижица (исправа) са приложеним билетом за слободно путовање железницом и паробродом, као и документ Гувермана о ослобађању дотичног од војне службе. „Аустријски поданик“, наводи у свом извештају ваљевски иследни судија, могао би поменути Гајгер да буде по праву наслеђа од својих давних предака који су у 18. веку дошли у Банат. Међутим, то би било неко сасвим ново начело у тадашњем међународном праву за одређивање држављанства (подаништва). У акту ваљевског Суда даље се објашњава параграф 44 Грађанског законика Краљевине Србије у коме се каже да „ српско житељство тј. грађанство или припада по самоме рођењу или се добија превођењем по чему су сви житељи, права грађанска уживајући или рођењем или превођењем губи... превођењем се пак добија онда, кад би иностранец који пуних седам година било у служби државној, било у вођењу заната или земљорадњом или каквом другом занимању овде проживео и за све то време би поштено и сходно законима земаљским живео, не учинивши никаква злочинства. Иначе, пак без опредељеног времена пребивања добијаће и право грађанства само особитим дозвољењем књаза и сагласјем Савета.“⁴³

Стога, по иследном судији, Јохан Гајгер који се стално населио у Београд пре више од 46 година постао је природни Србин (раније је могао имати угарско држављанство), а његова деца, која

⁴² Горе је напоменуто да иследни судија није сматрао Гајгеров пасош за исправан – нап. аут.

⁴³ ОС, пр. бр. 1038.

су рођена на тлу Краљевине Србије морају да имају српско држављанство. Окривљени Алберт Гајгер по самом свом рођењу је српски држављанин, све док не добије уредан отпуст од српског поданства.

Окривљени Гајгер је негирао да је српски држављанин, као и да не зна чији је поданик, па је по истражном судији то био разлог што је оптужени навео у пасошу у одељку држављанство да је из Баната. Никакав ваљан доказ о држављанству Гајгер није поднео ваљевском суду. По Суду, из свега наведеног би могао да се изведе закључак да је окривљени Гајгер *homo vagabundus*, како се називају у међународном праву људи без држављанства. Иако би окривљени радо пристао на овај статус, да би избегао грађанске дужности, права и обавезе српске државе, све је то у супротности са параграфом 44 Грађанског законика. Свему томе треба додати и факте које је Гајгер поднео у своју одбрану, јер исти нити су били валидни, били су самопотписани, без печата надлежних власти, нити су било какве чињенице које могу да одведу истога до слободе.

Ваљевски иследни Суд је замерао Управи града Београда како је ова могла да одобри валидност Гајгерових исправа, када је већ било познато да је именовани лично написао пријавну листу, попунио податке у њој по слободној вољи, па такву предао општинском суду београдском. Затим, било је спорно на који начин је Гајгер добио објаву и путовницу којом је путовао по слободној вољи до Земуна, Бечкерека, Панчева, Ваљева. Управа Београда издала је без ваљане судске провере уверење да против Гајгера не постоји никаква тужба за какво кривично дело, а зна се да је именовани радио у тајној аустроугарској служби и да то прође неопажено. Ваљани доказ о држављанству Гајгер није поседовао, а опет, београдски Суд и општинске београдске власти никад нису тражиле исправне документе од истог и остављају отворено питање зашто је то тако. Даље се наводе превиди београдског Суда и власти – када Гајгер пријављује своје место боравка кварту теразијском, службеници Суда *претпостављају* да је аустроугарски поданик, а исти је рођен у Србији, па се питају по ком параграфу закона претпоставка може бити ваљан доказ.⁴⁴ Као

⁴⁴ Постоји извесна недоумица у вези с Гајгеровим документима - наиме, или је нехат и немарност српских службеника који нису довољно познавали

аустроугарски држављанин Гајгер је морао да служи у војсци Двојне монархије, а то није био случај; ваљевски Суд изражава сумњу како је то могуће, а да при том не одговара по војним законима Монархије.⁴⁵ Ако би Гајгер био страни држављанин, на њега се не би могли да се односе законски прописи српске државе, па би могао да сноси само моралну одговорност која није у ингеренцији овога Суда. Али како није оборена чињеница да је окривљени Гајгер рођен на територији Краљевине Србије и учинио је дела кажњива по параграфу 85 и 85а српског Кривичног законика, а да му је отац Јохан превођени српски грађанин, истражни судија за град Ваљево и срезове ваљевски и подгорски на основу изложенога, а по члану 9 Устава а у вези параграфа 44 Грађанског закона и параграфа 117, 127, 131, 131а, 131б, 308-312 Кривичног судског поступка донео је решење да се започета кривична истрага против окривљеног Алберта Гајгера из Београда продужи, а да за време исте поменути остане у притвору.⁴⁶

На поменуто решење Гајгер је 1. новембра 1919. године поднео жалбу, те поновио констатацију да је страни држављанин, који је са породицом у току рата био интерниран у Београду и Ражњу. Жалио се на лоше притвореничке услове и позивао се на поштовање акта београдског Суда, који је, по службеној дужности поништио решење иследног судије.⁴⁷

Дана 1. новембра 1919. године на адресу иследног судије приспео је акт ваљевског првостепеног Суда у коме се каже да се решење београдског Суда бр. 17632, а по параграфу 131 Кривичног законика и тачке 9 Устава, одмах изврши, што је по закону за иследног судију обавеза и да исти мора по претходном решењу да поступи. По Првостепеном Суду, сви докази које је поднео оптуж-

судску праксу и законе државе утицала да се овакви документи сматрају за валидне, или је Гајгер имао везе у истима који су му издавали овакве личне исправе. Могуће је да је Гајгер своју документацију и фалсификовао – нап. аут.

⁴⁵ Гајгер није поседовао никакав документ о томе да је регрутован у војску аустроугарску; исти је наводио да је тада живео у Немачкој. Аустроугарска војска је веома водила рачуна о свом регрутном кадру: наиме, када је аустроугарска војна сила запосела Македонију и Албанију 1915-16. године, регрутовала је у своју војску поменуте Србе и Албанце – нап. аут.

⁴⁶ ОС, 1920. година, пр. бр. 1038

⁴⁷ ОС, 1920. година, пр. бр. 1042

жени Гајгер били су валидни, па у том духу иследни судија нема основа да поново доноси још једно решење о притвору за оптуженог Гајгера. По Првостепеном Суду, докази, које је иследник наводио по другом решењу о притвору заведеним под бр. 1038, били су предмет судске оцене у првом решењу бр. 17632 београдског Суда. Првостепени суд је сматрао да су сви докази против оптуженог Гајгера недовољни да се утврди постојање кривичног дела из параграфа 85 Казненог законика, па је поништено решење иследног судије. Како истрага иследног судије није изнела никакве ваљане доказе о постојању било каквог кривичног дела, тражило се од иследног судије да хитно поступи по закону и отпусти оптуженог Гајгера из притвора.⁴⁸

Оптужени Гајгер је истог дана отпуштен из притвора, али са обавезом да не сме да напусти Ваљево за време ислеђења те да се има јавити сваком позиву иследног судије⁴⁹.

Дана 3. новембра, у циљу своје одбране, Гајгер је иследном судији предао пасош аустроугарског конзулата у Београду, који је био оверен од немачког конзулата, зато што је аустроугарски конзул јула 1914. године напустио Београд због објаве рата, па је немачки конзулат имао улогу да штити аустроугарске поданике на тлу Србије.⁵⁰ Придодао је Објаву Начелства округа нишког, заведену под бр. 1114 од 30. 9. 1915. године, где се наводи као аустроугарски поданик, и „маршруту“ (путовницу) од немачке команде из Велеса, а по наредби Врховне аустроугарске команде да се исти јави на расположење Гувернману у Београд.⁵¹

У исто време, иследном судији је приспео извештај Суда општине града Београда бр. 51594, а везано за параграфе 225 и 234 Кривичног законика у којем је стајало да је окривљени Гајгер аустроугарски поданик, „*на у његовој изложеној радњи не стоји*

⁴⁸ ОС, 1920. година, пр. бр. 1043. Судија ваљевског Првостепеног суда који је издејствовао поништење решења о притвору Алберта Гајгера био је Рад. Павловић

⁴⁹ Окривљени Гајгер провео је укупно 15 дана у притвору - нап. аут.

⁵⁰ Као што смо напред навели, Гајгеров пасош бр. 5928 био је такође предмет спора: оверен је најпре у мађарском конзулату у Београду 25. марта 1914. године, а потом у немачком конзулату (Kaiserlich Deutschahs Konsulat) 21. јула исте године – нап. аут.

⁵¹ Путовницу је Гајгеру издала К.У.К. (Крајскомадантура) за територију Београда и целе Србије у Велесу, дана 8. 4. 1916.

*дело издаје по параграфу 85 Казненог законика нити ма какво друго кривично дело*⁵².

Управа града Београда и београдски општински Суд су новембра месеца затражили од Министарства унутрашњих дела извештај о Алберту (Аци) Гајгеру, трговачком путнику, родом из Београда, податке да ли су исти и његова породица примљени у српско поданство 1915. године. Указивано је на могућност да је подносилац молбе био Јохан Гајгер, а не Алберт. Одговор Министарства унутрашњих дела био је следећи:

1) Да ли су чланови породице Гајгер уведени у гласачке спискове пре рата судији је непознато, из разлога што је документација уништена (спаљена) у рату од непријатеља. Тадашње стање (новембар 1919. године) у вези гласачког списка је било потпуно неуређено, а кад буду сређене књиге гласача београдске општине, Министарство би могло да достави тражене податке.

2) Алберт Гајгер може да има само угарско поданство

3) Старе пријаве у одељењу теразијске општине више нису постојале, пошто су биле попаљене од непријатеља

4) Од стране Суда општине београдске окривљеном Гајгеру *није никад* издавана никаква путна исправа

5) Суду је било непознато на основу чега или кога је Јохан Гајгер примао објаве од теразијског кварта за прелаз у Земун ради набавка луксузне робе 1908. и 1909. године

6) Да ли су Јохан и син му Алберт Гајгер били икад у списку војних обвезника у Србији, судији је непознато, пошто су и они изгорели у рату

7) Списак лица која су прешла у држављанство Краљевине Србије у току 1914. године су сачувана, али се именовани нису налазили у истом

Извештај је прослеђен ваљевском иследном судији дана 10. новембра 1919. године, док се Алберт Гајгер налазио у својој кући у Ваљеву.⁵³

⁵² ОС, 1920. година – Извештај Суда општине београдске бр. 51594 од 3. новембра 1919. године иследном судији у Ваљеву

⁵³ ОС, 1920. година, пр, бр. 1071. Акт Министарства унутрашњих дела је приспео на адресу београдског општинског Суда 8. новембра исте године,

У међувремену, процес против Алберта Гајгера приводио се крају.⁵⁴ Нови иследни судија, на основу тачке 1. параграфа 29 Кривичног судског поступка, као и тачке 6. члана 12 Закона о пороти, донео је дана 27. фебруара 1920. године решење да се започета кривична истрага према окривљеном Алберту Гајгеру, трговачком агенту из Београда прекине. Том приликом сва испуњена документација је стављена *ad acta* и стављена је у архиву, а градском Суду за Београд и Чукарицу достављен је један примерак о прекиду истраге.⁵⁵ По један примерак решења упућен је на адресу Управе града Београда и кварту теразијском. Шеф Кривичног одељења београдског Суда, а по наредби управника града Београда, је дана 11. марта 1920. године упутио молбу иследном судији у Ваљеву да се притвореник Гајгер пусти на слободу.⁵⁶

Иследни судија је дана 15. марта 1920. године поднео извештај бр. 235 ваљевском првостепеном Суду по званичној дужности. У истом је стајало да се на основу члана 3 Закона о истражним властима прекида истрага против Алберта Гајгера, јер је утврђено у истражном процесу да није било кривице истог. Осумњичени Гајгер није поднео никакву жалбу. Коначно, ваљевски првостепени Суд, бр. акта 5616 од 18. марта 1920. године у Ваљеву, донео је следеће решење:

„Ваљевски првостепени Суд у колегијуму, састављен од председника Суда Милана Струндалића и судија Михаила Марковића и Радојице Марковића размотрио је по званичној дужности акта и решење иследне власти и размотрио по званичној дужности акта и решење иследне власти бр. 1071 од 27. фебруара 1920. године о прекиду истраге, па је нашао да је исто на закону основано и за тога на основу 3 Закона о истражним властима *оснажава*, а жалбу одбацује. Акта се враћају“.⁵⁷

потпис судије је нечитак, а писар Суда био је Т. Миловановић –нап. аут.

⁵⁴ Почетком 1920. године уместо иследних судија Светозара Стојановића и Тих. К. Гвозденовића постављен је нови иследни судија Драшко Јеловац –нап. аут.

⁵⁵ ОС, 1920. година, пр. бр. 1071

⁵⁶ ОС, 1920. година, Кривично одељење Суда за Београд и Чукарицу, пр. бр. 5361 од 11. 3. 1920, потпис шефа одељења нечитак

⁵⁷ ОС, 1920. година, пр. бр. 20- 41/20. Даља судбина Алберта Гајгера није нам позната – нап. аут.

Резиме

Алберт Гајгер, син Јохана Гајгера рођен је у Београду 1883. године, у трговачкој породици; отац Јохан држао је радњу луксузне робе на Теразијама. Још као млад човек, Алберт је пропутовао Аустроугарску, Немачку, Холандију, Белгију, где се бавио механичарским и трговачким послом. Након година живота у Европи, 1911. године вратио се у Београд, где је као трговачки агент радио у породичној фирми, коју је водио његов отац. Као трговачки путник путовао је у Бугарску, Румунију, Босну и Херцеговину, Грчку. С обзиром на то да је путовао и радио са аустроугарским документима, Алберта и породицу Гајгер почетак Првог светског рата дочекао је у интернацији. Српско држављанство Алберт није имао, па је сматран за аустроугарског поданика. Године 1915. породица Гајгер је интернирана на југ, у село Ражањ, а Алберт у град Ниш; при повлачењу српске војске дошао је у Приштину, где су га затекле немачке трупе, а са баварским пуком је као тумач доспео до Велеса. У пролеће 1916. године добио је службу при окупационом београдском Гувернману, и то као детектив у тајној полицији тамнавског среза са седиштем у Убу. Личне способности, квалификације, као и знање језика упутиле су Алберта Гајгера да се прихвати ове делатности, јер је за аустроугарске окупационе власти био знатно кориснији у детективској служби, него као војник са пушком у руци. Гајгер је имао задатак да прикупља податке са терена о свим сумњивим лицима која су радила против интереса Двојне Монархије, њене безбедности и владавине, а неопходна сазнања о непријатељском понашању појединаца добијао је преко окупаторских жандармеријских локалних постаја и повереника – конфидената, са којима је био у најближој вези. Као детектив, Гајгер је имао великих овлашћења, а по његовим наређењима је најмање четири лица из ваљевског краја интернирано у логоре.

У тамнавском срезу Гајгер је био на служби до децембра 1916. године, а потом је премештен у Ваљево, где је на истој дужности и још већим овлашћењима службовао све до априла 1918. године. Са грађанством вароши није имао ближег додира, сем у случајевима када је добијао налог од виших инстанци или када је сам ислеђивао кривце и вршио истрагу. Крајем 1918. године повукао се са аустроугарском војском у Нови Сад, а почетком 1919. године поново се вратио послу трговачког агента. Прву половину те године вешто је избегавао правосудне и државне органе новоформиране Краљевине СХС, истовремено увећавајући послове и трговачке приходе. У Ваљеву се Гајгер верио и купио кућу, размишљајући и о отварању трговачке радње. Септембра 1919. године ваљевском иследном судији приспела је компромитујућа документација у којој се говорило о непријатељској активности против српског народа поменутог Гајгера у току рата. Окривљујућа документација приспела је преко тамнавског трговца Јакова Паунковића, за кога се међу народом тог времена причало да је био конфидент у окупаторској служби и један од најближих Гајгерових сарадника у рату. Убрзо је отпочела кривична истрага, а Гајгер је ухапшен у Београду и стражарно спроведен у ваљевски притвор. У притвору је упорно понављао да је страни држављанин, и да не може по српском закону да одговара за дела за

које су га оптуживали. Међутим, његово рођење у Београду и пропратна документација били су предмет спора; пасош није био потпуно валидан, јер је Гајгер самовласно уписивао податке, а и друга документација је била контрадикторна. Једно време сматран је за апатрида; међутим, печати у пасошу били су угарског и немачког порекла, што је истрагу усмерило у другом правцу.

Убрзо је дошло до спора између београдског општинског Суда и ваљевског иследног Суда; први је тражио хитно пуштање на слободу осумњиченог, а други наставак притвора. Кривични поступак против Гајгера је ипак, настављен; последица је била промена иследних судија, а ваљевски првостепени Суд поништио је ранија акта. Гајгер је пуштен на слободу, али није имао право да напусти Ваљево за време ислеђења.

Управа града Београда и београдски општински Суд су од Министарства унутрашњих дела новембра 1919. године затражили извештај о Алберту Гајгеру, о његовим активностима у рату и после рата, као и о његовом држављанству. Одговор Министарства био је да је због спаљених општинских књига, многе појединости о Гајгеру су недоказиве, а по питању држављанства категорично је изјавило да је поменути страни држављанин.

Коначно, управник града Београда је дана 11. марта 1920. године упутио молбу иследном судији за град Ваљево да се против осумњиченог Алберта Гајгера прекине кривична истрага и исти пусти на слободу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори

- Међуопштински историјски архив Ваљево, Фонд: А.2.1.118. Окружни суд Ваљево (ОС), 1920. година
- ОС 1921. година, неинвентарисана грађа, 45 кутија

Литература

- Костић, 1925, 28-35 – прота Слободан Костић, Српска црква у округу ваљевском за време окупације 1915-1918, Темишвар, 1925.
- Младеновић, 2000, 40-60, 70, 182-192, 209, 221, 222, 224 – Божица Б. Младеновић, Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916 до 1918 године, Београд, 2000.
- Младеновић, 2006, 13-14, 78, 98-99, 110, 187 – Божица Младеновић, Породица у Србији у Првом светском рату, Београд, 2006.
- Митрашиновић, 1983, 161-180 – Милорад Митрашиновић, Ваљевски крај у Првом светском рату 1914-1918, Глас Подриња (Подрињско-колубарски регион), Шабац, 1983.
- Komplosy, 2006, 21-25 – Andrea Komplosy (University of Vienna), Habsburg Borderlands: A Comparative Perspektive, XIV International Economic History Congresses, Helsinki, Finland, 2006.

